

IMOM AL-BUXORIY TA'LIM OLGAN, LEKIN HOZIRDA SAQLANIB QOLMAGAN MADRASA

BMTI Akademik litseyi katta o'qituvchisi
Sohibova Nilufar Sirojovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoroda mavjud bo'lgan madrasalardan biri ya'ni Kalabod madrasasi to'g'risida ma'lumot berilgan. Uning me'moriy qurili, o'qitish tizimi, joylashuvi, qanday buyuk shaxslarning yo'lini yoritganli haqida aytib o'tilgan. Madrasa haqidagi olimlarning fikrlaridan, vaqf hujjatlaridan dalillar keltirilgan. Manbalarda mavjud tarixiy rivoyatlar bilan xulosalangan.

Kalit so'zlar: Kalabod mdrasasi, Buxoro, Imom al-Buxoriy, oliy o'quv yurti, islom dini, ilk madrasa, Sadri Ziyo, vaqf hujjatlari, O.A.Suxareva.

Tarixda shunday madrasalar borki, u ulug'lar yo'lini boshlab bergan. Ana shunday madrasalar sirasiga Kalabod madrasasi ham kiradi. Kalabod madrasasi — IX—XX asrlarda faoliyat yuritgan va hozirda saqlanib qolmagan Buxoro madrasasining asl nomi. Tarixiy manbalarda Arslonxon madrasasi, Xon madrasasi va Abdurahimxoja madrasasi deb ham yuritilgan. Hozirda unga nisbatan aksariyat hollarda Kalobod madrasasi, ba'zan Gulobod madrasasi nomlari qo'llaniladi¹. Unda Imom al-Buxoriy va ko'pgina mashhur tarixiy shaxslar ilm o'rganishgan. Oliy madrasa Buxoroga islom kirib kelib, mustahkam o'rnashganidan so'ng 800—810-yillarda qurilgan bo'lib, keyingi davrlarda 3 marta qayta tiklangan: 1-marta 1124-yili, Arslonxon Muhammadning (1102—1130) ulamolaridan bo'lgan Amir kutvol tomonidan; 2-marta mo'g'ullar hukmronligi davrida, Kayxotunning onasi Suyurtuk tegina begim tomonidan; 3-marta 1609-yili, o'zbek hukmdori Vali Muhammad (1605—1611) davrida, Jo'yboriy Abdurahimxoja tomonidan.

Kalabod madrasasi dunyodagi eng qadimiy oliy o'quv dargohlaridan biri bo'lgan. Tadqiqotchining payqashicha, Kalabod madrasasi bunyod etilganida Yevropada hali birorta bunday maxsus oliy o'quv dargohi bo'lmagan. Oradan yana 500 yil o'tib, Abdurahimxoja Kalabod madrasasini uchinchi bor qayta tiklagan paytda, Rossiyada hali birorta ham oliy o'quv yurti bo'lmagan. Abdurahimxoja tiklagan Kalabod madrasasining binosi hajmi va ko'lami jihatidan eng yirik Buxoro madrasalaridan biri edi. U Turon madrasalari qurilishining an'anaviy uslubida bunyod etilgan. Masjid, darsxona, kutubxona, tahoratxonalar va 79 ta yoki 100 ta hujralardan iborat bo'lgan. Madrasa me'morchiligining o'ziga

xosligi, bosh fasadining ikki yonidagi devorlar burchagiga guldastalar oʻrnatilmagan; peshtoq ravoqlarining pastida, 2-qavat bilan teng qilib maxsus ayvoni boʻlgan. Keyinchalik bu uslub Xorazm madrasalarida qoʻllanilgan; hovlisining burchak kesimlari va qirrali taxmonlari boʻlmagan. Madrasa 1920-yilgi Buxoro inqilobiga qadar faoliyat yuritgan. Uning binosidan 1930-yillarda qamoqxona, keyinchalik — shahar kommunal xoʻjaligiga qarashli turar joy sifatida foydalanilgan. 1953-yilda buzib yoʻq qilingan. Gʻishtlari avval K. Y. Voroshilov, keyinchalik A. S. Makarenko nomlari berilgan 5-sonli Buxoro maktabining qurilishida ishlatilgan. Hozirda madrasa binosining oʻrnida hovli-joylar qad koʻtarib turibdi.

Kalabod madrasasining nomi unda koʻchirilgan bir nechta qoʻlyozma kitoblarda Kalobot, Kalabon, Kalonobod madrasasi shakllarida keladi. Sadri Ziyoning maʼlumot berishicha, madrasaning asl nomi Kalaboddir. XII—XVII asrlar oraliqʻida Arslonxon madrasasi nomi bilan ham mashhur boʻlgan. Xon madrasasi deb ham shuhrat qozongan. Joʻyboriy Abdurahimxoja ushbu oliy oʻquv dargohini qayta qurib, oldingi vaqf mulklarini ham tiklaydi. Shu sababdan baʼzi manbalarda u Abdurahimxoja madrasasi deb ham yoziladi. Hozirda madrasaga nisbatan muqobil nom sifatida aksariyat hollarda Kalobod madrasasi, baʼzan Gulobod madrasasi nomlari qoʻllaniladi. S. S. Buxoriyga koʻra, Kalobod soʻzi arab tili va yozuvida „g“ tovushi va harfi boʻlmaganligi sababli shunday yozib kelingan va oʻqilgan, aslida Gulobod boʻladi. Falsafa fanlari nomzodi B. B. Namozovga koʻra, Kalobod va Gulobod deb atalishlarda deyarli farq yoʻq, arab tili nuqtai nazaridan Kalobod atamasi, etimologik nuqtai nazardan fors tilida Gulobod deyilishini xato demasa ham boʻladi.

Kalobod madrasasi Buxoroning qadimiy qalʼasi tashqarisida, Kalobod darvozasidan ichkarida, shu nomli mahallada bunyod etilgan. Ilk madrasalar haqida Buxoro ilm ahli qiziqib, ular oʻrtasida bu borada bahslar boʻlib turgan ekan. Sadri Ziyo shu masalada quyidagilarni yozadi: Kalobod Buxoroning eng qadimiy madrasalaridandir. Tarix ahli: „Kalobod qadimiy mi yo Gʻaribiya?“ — deb hanuz ixtilofdadir. Kalobod madrasasi uch marta tiklangan. U avval Kayxotunning onasi Shoʻrtoʻqsabegim tarafidan amalga oshirilgan. U nasroniy edi. Musulmonlar eʼtiborini qozonish uchun shu madrasani bino qildi. Ulamoyu shayxlarni unga mutavalli va boshqaruvchi etib tayinladi. Ikkinchi marta u Amir kutvol tomonidan taʼmirlangan. U hijriy 518-yilda Minorai Kalonni qurdirgan Arslonxonning umarolaridan edi. U oxirgi marta hijriy 1018-yili

Abdurahimxoja ibn Xoja Kalonxoja nomi bilan mashhur shayxulislom Nosiriddin Xoja Sa'd sa'y-harakati bilan tiklandi.

Sadri Ziyoning ta'kidlashicha, ushbu madrasa uch marta qayta qurilgan. Ilm ahli o'rtasida bunday bahslar bo'lib turganiga qaramay, Buxoro madrasalari tarixi manbalarda deyarli maxsus yoritilmagan. O. A. Suxarevaga ko'ra Buxoro aholisi Kalobod madrasasini shahardagi eng ko'hna madrasa deb hisoblashadi. A. K. Jumanazar o'zining Buxoro ta'lim tizimi va madrasalari tarixiga atab yaratgan monografiyasida Sadri Ziyo maxdum bayon qilgan Buxoro ilm ahli o'rtasidagi bahsni hisobga olib Kalabod va G'aribiya madrasalarini islom olamidagi eng ko'hna ilm dargohlari qatoriga kiritadi. Olimning so'zlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining rasmiy saytida keltirilib, Kalobod madrasasi Abu Hafs Kabir madrasasining tengdoshi ekanligi va u IX asr boshida, taxminan 800—810-yillarda qurilganligi ta'kidlangan.

Madrasaga tegishli vaqf hujjatining 3 ta nusxasi mavjud. Hujjatning tepasiga „Kalabod madrasasi va Abdurahimxoja avlodlari vaqfi“ deb yozib qo'yilgan^[3]. Unda ta'kidlanishicha: Bilimdon olimlar va fozillar davrasining eng hurmatlisi hazrat Xoja Nizomiddin Abdurahimxoja, davlati va izzati hamisha ziyoda bo'lsin, faxrli Buxoro shahrining qadimgi qal'asi tashqarisida Kalabod darvozasi ichkarisida oliy madrasa qurishga amr etdi va u tez fursatda ushbu makonda qurib bitkazildi. Vaqf hujjati hijriy 1017-yil shavvol oyida (1608-yil aprel—may oylarida) tuzilgan va 1018-yil jumad ul-oxir oyining 13-kuni (1609-yil 14-sentyabrda) rasmiylashtirilgan. Keyingi sana vaqf hujjatlarining deyarli barcha nusxalarida qayd etilgan. Hujjatning asl nusxasida o'zbek hukmdori Vali Muhammadning (1605—1611) bodomsimon muhri tushirilgan. O. D. Chexovichga ko'ra, Kalabod madrasasining asl vaqf hujjatida Arslonxon madrasasi ham, uning vaqf mulklariga tegishli bo'lgan qishloqlar va bog'lar ham tilga olinmagan. A. K. Jumanazar Kalabod madrasasining vaqf hujjatlari bilan tanishishi chog'ida, Abdurahimxoja o'z vaqfini rasmiylashtirayotganida Arslonxon madrasasi vaqfini ham uning oldidan to'liq keltirgani, bu olim ko'rgan 2 ta nusxada uchragani va u Xon madrasasi deb atalgani haqida xabar beradi. „Kalabod madrasasi ilgari Arslonxon madrasasi bo'lgan degan gaplar bejiz emas“ degan xulosaga keladi. Voqif Xayrobod va Samjan tumanidagi Talli Zog'an, Tarnov, Xalaji bolo, Xalaji poyon kabi qishloqlardagi merosiy yerlarini ushbu madrasa va avlodlari uchun vaqf qiladi. Vaqf shartiga ko'ra, mutavalli voqifning o'zi va undan keyin avlodlari orasidan eng ilmiy, solih amallisi bu vazifaga tayinlanadi. Agar ular har taraflama teng bo'lib

chiqsa, masala qur'a tashlash yo'li bilan hal etiladi. Vaqf hosili avval madrasa binosi zaruratiga sarflanadi. Ortganidan mutavalli ushr oladi. Qolgani avlodlari va madrasa faoliyati uchun ikkita teng yarim (nisf) qismga bo'linadi. Uning madrasaga tegishli qismini mutavalli quyidagi tartibda taqsimlaydi: Ramazon oyida har kuni non uchun 1 mann un va halim tayyorlash uchun 1 man bug'doy sotib olinadi. Bir misqollik to'rt kumush tangaga go'sht va masalliqlar xarid qilinib, halim pishirishga ishlatiladi. Bu ovqatlar madrasaga kelgan kishilarning iftorligiga beriladi. Ushbu oyda har kuni oshpazga chorak (rubbi yak) tanga beriladi. Mutavalli har 2 yilda madrasa masjidi va darsxonasi uchun 10 ta namat (kigiz), har yili yangi bo'ya sotib oladi. Masjidga sham sotib olish uchun har oyda muazzinga 1 tanga berib boradi. Ushbu nisfning qolgani 10 qismga bo'linadi. Undan imom, muazzin va masjid xodimiga 1 hissa ajratiladi. U 5 qismga taqsimlanib, undan imom 3, muazzin 1, masjid va madrasa xodimi 1 hissa haq oladi. Mazkur xodim farroshlik vazifasini bajaradi. Qish paytlari tahorat suvini isitadi. Qolgan 9 qismning 3 hissasi ikki nafar mudarrisga va 6 hissa madrasada tahsil olayotgan talabalarga bo'lib beriladi. Hijriy 1293-yili (1876-yili) rasmiylashtirilgan hujjatda soliq olinuvchi madrasalar nomlari va ulardan undiriladigan soliqlar miqdori keltiriladi. Unda Kalabod madrasasining ijarasi 7000 tanga, ushri 700 tanga deb belgilangan.

1916-yilda Orenburgda chop etilgan Sho'ro jurnalining 12-soniga ko'ra Kalobod madrasasi Buxoroning „oliy“ toifadagi madrasalari turkumiga kirgan va uning yillik vaqf foydasi 80 ming tangani tashkil qilga. A. K. Jumanazar o'zining Buxoro ta'lim tizimi va madrasalari tarixiga atab yaratgan monografiyasida ta'lim tizimidagi „ayrim qonuniyatlar va ijtimoiy alomatlarga“ tayanib Kalabod madrasasini shartli ravishda 3-darajali oliy toifaga mansub madrasalar safiga kiritadi. Mazkur toifadagi madrasalarda banoras to'nli mudarrislar dars o'tishgan. Kalabod madrasasida 2 nafar mudarris dars bergan. 200 nafar talaba ta'lim olgan. Bir nechta tarixiy hujjatlarga ko'ra mudarrislarning har biriga 45—60 tilla maosh to'langan. Tarixiy manbada shunday mudarrislardan bir nechtasining ismi mulla Rahmatulloh, mulla Said deb keladi. Madrasa faoliyati bilan bog'liq shaxslardan hech biri madrasani ikki oy davomida uzrli sababsiz tark etmasligi lozim edi.

A. K. Jumanazar Kalobod madrasasida Imom al-Buxoriy, Abu Hafs al-Kabir, Abu Hafs al-Sag'ir, Is'hoq al-Kalabodiy, Abu Ali ibn Sino kabi O'rta asr allomalari ilm o'rganishgan deb taxmin qiladi. Keyinchalik O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining rasmiy saytida Kalabod madrasasida Imom al-Buxoriy va ko'pgina mashhur tarixiy shaxslar ta'lim olganligi ta'kidlab o'tiladi^[5]. O'zbekiston xalqaro

islom akademiyasi chop etgan kitobda Imom al-Buxoriy madrasadagi ilk ta'limini shu o'quv dargohida boshlagani aytiladi.

Kalabod madrasasi hajmi va ko'lami jihatidan eng yirik Buxoro madrasalaridan biri edi. U Turon madrasalari qurilishining an'anaviy uslubida to'rtburchak tarhli, 2 qavatli va 2 ayvonli qilib pishiq g'ishtdan bunyod etilgan. Madrasaning old fasadi asosiy kirish peshtog'idan va ikki qanotdan tashkil topgan. Peshtoq bo'ylama o'qning shimolidan janubga qarab o'rnatilgan. Fasadda koshinli qoplamalar qoldig'i bo'lgani haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Qanotlar tarkibiga 2 qavatli hujralar kirgan. Madrasa ichkarisiga peshtoq darvozasi orqali kirilgan. Darvoza ortida miyonsaroy joylashgan bo'lib, u orqali madrasa hovlisiga eltuvchi yo'laklar o'tgan va uning ikki yonida madrasa zallari (masjid va darsxona) joylashgan. Peshtoq ortidagi hovli ko'plab hujralar bilan o'rab olingan. Hikoya qilinishicha, uning darsxonasi katta va talabalar yashashiga mo'ljallangan 100 ta hujrasi bo'lgan. O. A. Suxareva aniqlagan ma'lumotlarga asoslanib, tadqiqotchilar madrasa hujralari sonini 100 ta yoki 100 ga yaqin bo'lgan deb xabar berishadi. Boshqa manbalarga ko'ra ularning soni 79 taga yetgan.

Madrasa haqida, uning nomi qayerdan kelib chiqqanligi to'g'risida bir qancha rivoyatlar mavjud. O. A. Suxareva ulardan biri shaksiz tojik folkloriga xos motivlarda aks etishini ta'kidlaydi. Rivoyatga ko'ra, madrasa mo'jizaviy kuchlar tomonidan bir kechada qurilgan. Amir Temur Qo'qon hukmdori bilan harbiy urush olib borib, mag'lubiyatga uchrashi aniq bo'lib borayotganda, uni bir to'da kallar guruhi hayratomuz jasorat va matonat ko'rsatib qutqarib qoladi va dushmani quvib yuboradi. Amir Temur mukofotiga ular uchun nima qila olishini so'raydi. Kallar guruhi ular uchun madrasa qurib berilishini so'rashadi va shu sababli oliy o'quv dargohi Kalabod nomini oladi.

Boshqa rivoyatga ko'ra, Amir Temur Farg'ona hukmdoriga qarshi taxt uchun kurashadi. Farg'onada hech kim o'qiy olmagan yozuvlar paydo bo'ladi. Amir Temur saroyida barcha dunyo tillarini biluvchi Xoja Is'hoq Kalabodiy xizmat qiladi. Amir Temur uni Farg'onaga yuboradi. Xoja yozuvlarni o'qib ko'rsa, ular yunoncha yozilgan bo'ladi. Ularda taxt Amir Temurga tegishli bo'lishi kerakligi to'g'risida ko'rsatma yozilgani aytiladi. Ushbu sharhdan darg'azab bo'lgan Farg'ona hukmdori xojani o'ldirishni buyuradi. Uning murdasini Buxoroga keltirib ko'mishadi, qabrining ustiga esa Kalabod madrasasini qurishadi.

So'nggi rivoyat Buxoro ahliga ma'lum bo'lgan faktga mos kelmaydi. Abu Bakr Is'hoq Kalabodiy mozori, Mozori Sharif darvozasi tashqarisida joylashgan. O. A. Suxarevaning taxminiga ko'ra, mozor shahar darvozasi oldida joylashganligi

sababli, avliyo Buxoro himoyachisi sifatida izzatlanib, „Buxoro darboni“ deb nomlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Buxoriy S. S. Buxoroning tabarruk ziyoratgohlari. Buxoro: Durdona, 2012.
2. Jumanazar A. K. Buxoro ta'lim tizimi tarixi. Toshkent: Akademnashr, 2017
3. To'rayev H. Buxoro tarixi: o'quv qo'llanma. Buxoro: Durdona, 2020.
4. Аббасова-Юсупова М. А. Бухарская школа зодчества XV—XVII вв. (особенности и динамика развития). Самарканд: МИЦАИ, 2022
5. Сухарева О. А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. Москва: Наука, 1976
6. Хмельницкий С. Г. Между Саманидами и монголами: Архитектура Средней Азии XI — начала XIII вв. Часть I. Берлин—Рига: Gamajun, 1996.
7. Чехович О. Д. Тяжба о вакфе медресе Арслан-хана // Письменные памятники востока. (Историко-филологические исследования. Ежегодник 1978—1979). — Москва: Наука, 1987.